

Ніна Чамата

8-СКЛАДОВИЙ ВІРШ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ (XVI–XIX століття)

Перші відомі нам твори книжної поезії, написані українською мовою, датуються кінцем XVI ст. Строката картина метричного репертуару української поезії кінця XVI – початку XVII ст., яку відзначали дослідники, по суті може бути зведена до двох позицій: 1) нерівноскладові римовані вірші та 2) вірші рівноскладові. Це підтверджено статистичними даними М. Сулими, який, обстеживши метрику української поезії за авторитетною антологією “Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.” (упоряд. В.Колосова та В.Крекотень. – К., 1978), крім 28 рядків азбучного вірша, нарахував у ній 4699 рядків нерівноскладника та понад 7500 рядків різних силабічних розмірів¹. Дуже скоро перевага силабіки стала ще більшою, і вона абсолютно запанувала в українській поезії. Серед причин утвердження силабіки як першої української національної системи віршування називають 1) вплив латинського силабічного вірша, до якого зверталися українські латиномовні поети XV – XVI ст., 2) польське посередництво, особливо дійове від кінця XVI ст. в зв’язку з посиленням зумовленої політичними реаліями польської релігійно-культурної експансії в Україну (один із прикладів – практика протегування в XVII – першій половині XVIII ст. польської силабічної поезії та її правил у викладанні теорії сучасної версифікації в Києво-Могилянській академії та інших навчальних закладах), і, насамперед, 3) існування міцної національної традиції – заснованого на складочисленні українського народнопісенного віршування, принципи якого сформувалися ще до латино-польських впливів. На останніх двох факторах, розходячись в оцінці їх першочерговості для визначення шляхів розвитку літературної версифікації в Україні, зупиняються практично всі дослідники її ранніх етапів, починаючи від В. Перетца (“Историко-литературные исследования и материалы”. Т. 1. – 1900; Т. 3. – 1902), І. Франка (“Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського”. – 1909), Ф. Колесси (“Ритміка українських народних пісень”. – 1907, “Про віршову форму поезії Маркіяна Шашкевича”. – 1911, “Українська народна пісня на переломі XVII–XVIII в.”. – 1928 та ін.).

8-складовий вірш – один із найпоширеніших силабічних розмірів – має кількасотлітню історію в українській поезії. Перший написаний 8-складовиком український авторський вірш, що дійшов до нас, – “пашквіль” Яна Жоравницького “Хто йдеш мимо, стань годину...” датується 1575 р. Ритміка вірша близька до ритмічної організації текстів українських народних пісень, зорієнтованість на яку визначає особливості будови одного з видів книжного 8-складовика.

¹ Сулима М. Українське віршування кінця XVI – початку XVII ст. – К., 1985. – С. 138.

Український народнопоетичний 8-складовик — дуже давня, популярна й досконала форма. Зустрічається не тільки в обрядових піснях, а й в історичних та побутових, а також в піснях пізнішого походження — таких, як шумка. Двоколінний рядок поділено звичайно за схемою 4 + 4; лише у весільних піснях трапляється поділ 5 + 3, римування парне, клаузула — відповідно до мелодичного наголосу — жіноча. Строфи утворюються переважно чотирма рядками (“Ходить гарбуз по городу, // Питається свого роду: // А чи живі, чи здорові // Всі родичі гарбузові”) або двома чи чотирма рядками з різного типу приспівками та повторами (“Ревуть води, шумлять лози // Козакові при дорозі. // Гей! Козакові при дорозі”). Як частина 8-складовик входить до 13-складового [(4 + 4) + 5]2, 14-складового [(4 + 4) + 6]2, 15-складового [(4 + 4) + (4 + 3)]2, 18-складового [(5 + 5) + (4 + 4)]2 віршів-періодів².

Створений за ритмічним взірцем народнописенного 8-складовика, вірш Я. Жоравницького з його яскравою побутовою тематикою, живою народною лексикою, рухливими розмовними інтонаціями чітко витримує рівноскладовість, парну риму та жіночу клаузулу; синтаксичне та ритмічне членування тексту в кінці рядка збігаються. Ще один фактор його ритмічної впорядкованості — акцентна система, що відзначається високим ступенем тонізації: 16 рядків з 20 вкладаються в хорейчну схему (фрагменти тонізованого під впливом мелодії тексту нерідко виникають і в народних піснях), хоч про свідоме тяжіння до силабо-тонічної акцентної типізації на цьому ранньому етапі розвитку українського вірша, звичайно, не йдеться:

Хто йдеш мимо, стань годину,
Прочитай сюю новину.
Чи єсть в Луцку бѣлоглова,
Як та пани ключникова?
Хоча й вѣк подойшлый має,
А розпусты не встыдає;
Убирається в форботы,
Леч не дбає про чесноты.
Нащо модлы ей, офѣры?
Абы були кавалѣры!

Лиш малженок ѣдет з двора —
Внет тут молодыков чвора!
З ними учты и беседы —
Не вертайся, мужу, теды!
Ой ты, мужу необачный!
Зробы жонѣ бенкет смачный:
Змаж ю лоєм з дхлого хорта,
Ачей, зженеш з шкуры хорта;
Смаруй кієм над статечность,
Нех забуде про вшетечность.

Наведений вірш має ознаки суто літературної версифікації — розростання речення (через нагромадження присудків) у кінцевій частині до трьох двовіршів, а також порушення правильного цезурного членування 4 + 4 у рядках 2, 5, 7, 12. “Пашквіль” Я. Жоравницького — приклад дуже поширеного в українській літературі й не раз відзначеного дослідниками явища надзвичайної близькості між авторськими віршами на світські теми та творами народної поезії, книжними та народними піснями — побутовими (любовними, жартівливими тощо) й історичними, явища, яке було наслідком найтіснішої взаємодії та взаємовпливів української народної і книжної поезії. Вірш “Хто йдеш мимо, стань годину...” — єдиний відомий нині український монометричний авторський твір, написаний 8-складовиком у XVI ст.

Досить скромне місце продовжує посідати 8-складовик в українській літературі й у першій третині XVII ст.: 32 рядки з 64 (саме стільки рядків, за М.Сулимою, нараховують твори, написані чистим 8-складовим розміром, які вміщено в антології “Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст.”) припадають на вірш “Христос

² Див. Колесса Ф. Ритміка українських народних пісень // Колесса Ф. Музикознавчі праці. — К., 1970. — С. 126 і наступні.

вскресе изъ мертвых...” з панегірика “Имнологія...”, складеного Памвою Бериндою, Тарасієм Земкою та іншими друкарями Києво-Печерської лаври й подарованого Петру Могилі на Великдень 1630 р. Поступово відбувається збільшення питомої ваги 8-складовика, зростає кількість написаних ним творів (хоч за вживаністю він продовжує поступатися 13-, 12-, 11-складовим розмірам), розширюється жанровий діапазон цих творів.³ Поряд із творами релігійної поезії для співу (“Христос воскресе изъ мертвых...”, вірш Афанасія Филиповича “Дай помощ от печали...”) до 8-складовика звертаються в релігійній поезії для читання (окремі розділки – 14 рядків – “Чуд пресвятои Богородици межи сибѣльями, пророчицями поганскими...” з книжки Йоаникія Галятовського “Небо новое...”, 1665 р., деякі вірші – 8 рядків – про віщування сивілл з його книжки “Месія правдивий, Ісус Христос, син Божий...”, 1669, духовна епіграма – 12 рядків – Дмитрія Туптала “Пред Рождеством неврежденна...”). Основна ж частина 8-складових творів – вірші філософського та релігійного (“Чом ся ти, молодиче, журиш...”, “Кари мене, Господи мой...”), історичного (“О Боже мой милостивій!”, “Послушайте, що з вас живо...”) змісту, а також побутові, переважно – любовні вірші-пісні (“Невольюнка ж моя з вами...”, “Ніхто [ме]не не погадає...”, “Люби мене, дівчинонька...”, “Послушайте пильно, прошу...”, “На береженьку стояла...”).⁴ Цим розміром складено “Думу” (“Всі покою щиро прагнуть...”) Івана Мазепи, твір громадянсько-політичного звучання. На початку XVII ст. 8-складовик виступає в українській літературі й як вірш драматичний: ним написано дві українські інтермедії “Продав kota в мішку” (основна частина) та “Найкращий сон” до польськомовної п’єси Якуба Гаватовича “Tragedia Albo Wizerunek Smierci Przeświętego Chrzcziciela Przeslanca Bożego” (надрукована й поставлена на сцені 1619 р.).

Дослідження віршової організації названих творів виявляє характерні для української поезії тенденції функціонування 8-складового розміру вже на перших етапах. Метрична основа – рівноскладовість рядків витримується або без порушень (таких творів небагато), або з певними, здебільшого нечисленними відхиленнями. Серед послідовно ізосилабічних творів – ті, які особливо щільно пов’язані з тогочасною книжною традицією, отже, могли зазнати латино-польських впливів. Йдеться про вірш “Христос воскресе изъ мертвых...”, епіграму-панегірик видатного письменника й церковного діяча Дмитрія Туптала “Пред Рождеством неврежденна...”, а також вірші викладача та ректора Києво-Могилянської академії, одного з найосвіченіших людей тогочасної України Й.Галятовського, що писав українською та польською. Інша група 8-складових творів із суворою лічбою складів представлена великими за обсягом історичними віршами “Послушайте, що з вас живо...” (124 рядки), “О Боже мой милостивій!” (останній текст під назвою “Плач Малої Росії...” був дуже поширений, в різних записах він має близько 100 рядків, у списку 1719–1720 рр., вміщеному в антології “Українська поезія. Середина XVII ст.”, на 90 рядків припадає один відступ від ізосилабізму, відсутній в інших записах). Одним із проявів орієнтації на ізосилабізм як головний системоутворюючий принцип вірша в даному разі, очевидно, може розглядатися й наявність у всіх відзначених творах випадків порушень інтонаційно-синтаксичної завершеності рядка – міжрядкових анжанбеманів:

³ Розгляд особливостей 8-складового вірша XVII ст. здійснено за антологіями: Українська література XVII ст. / Вступна стаття, упоряд. і примітки В.Крекотня. – К., 1987; Українська поезія. Середина XVII ст. / Упоряд. В.Крекотень, М.Сулима. – К., 1992. Фрагменти в кілька 8-складових рядків, що входять до змішаної структури, не враховувались.

⁴ Про ймовірних авторів див. коментар до цих творів у названих антологіях.

Съ ними же предрекоша
И языки пронесоша
Въ ювѣ: яко живет
Спас, и умрет и оживет.

(П. Беринда, Т. Земка та ін.,
“Христос вѣскресе изъ мертвых...”)

Гойне он пятьма хлѣбами,
так же водными рыбами,
Пять тысячей мает люду
накормити з своего суду.
Дванадцять кошов зостанет
уломков, еднак всѣм станет.

(Й. Галятовський, “Месія правдивий...”)

Пред Рождеством неврежденна
Во Рождествѣ; хощеш знати

Дѣва Богу соблюденна
Кто сія есть дѣва-мати?

(Д. Туптало, “Пред Рождеством неврежденна...”)

Тии теперь хошут цѣло
привести замисл свой в дѣло.
Тии мене загубити
мислять, — не ви, мои дѣти.

(“О Боже мой милостивий!”)

Більшість віршів, написаних 8-складовим розміром у XVII ст., мають кілька (головним чином 3 — 5) відступів від рівноскладовості, які реалізуються 7-, 9-, 10-, рідше 6-складовими рядками. В загальному ритмічному контексті твору (якщо твір невеликий) відсоток таких рядків може сягати 20%. Так, серед названих вище любовних віршів зі співаників найменше відхилень від ізосилабізму у вірші “Ніхто [ме]не не погадає...” (5 на 32 рядки), найбільше — у вірші “Люби мене, дівчинонько...” (13 на 53 рядки). Загалом же на 134 рядки п’яти творів цього жанру припадає 28 рядків з відхиленням від 8-складової норми, тобто 20,8%, — свідчення того, що ритмічна інерція переважаючої форми ясно відчувалася, але ще не стала абсолютним законом. Досконалішим в цьому аспекті виглядає вірш І. Мазепи “Дума”, близький за поетикою, як і твори зі співаників, до народної лірики: на 64 рядки в ньому припущено 4 відступи.

Не остаточно сформованою виявляється у 8-складових творах українських поетів XVII ст. й друга за важливістю ознака силабічної системи віршування — константний наголос на передостанньому складі в клаузулі, хоч і в цьому випадку тенденція до стабілізації жіночої рими беззастережно домінує. Серед досліджуваних творів не знайдено жодного, рядки якого без переакцентування мали б самі лише жіночі закінчення. Як звичайно у силабіці, кінцеві співзвуччя у 8-складових віршах XVII ст. розташовуються в пари, серед них помічено кілька потрійних та четверних співзвуч. Деякі з співзвуч римами можуть бути названі лише умовно, співзвуччя в цьому випадку ґрунтуються не на наголошеному голосному звуку — основі рими, а на занаголосних складах:

А везиря із турками⁵
Побив mocno з татарами,
За ним німців оборонив,
Так теж Відень освободив.

Башов ваших іспїмано
І до Польщі їх забрано,
Україна тепер скаче,
Цар турецький ревно плаче...

(“Послухайте, що з вас живо...”)

У першому й другому рядках обох прикладів клаузули дактилічні, однак наголошені голосні різні (у — а, і — а), збігаються ж занаголосні частини слова, починаючи від другого від кінця голосного (ами — ами, ано — ано). Слід мати на

⁵ Тут і далі наголошені голосні виділяються курсивом.

увазі ймовірність переакцентуації слів “іспіймано” – “забрано” в реальному їх звучанні – перестановку наголосу на передостанній склад.

У співвідношенні чоловічих та дактилічних рим переважають останні, проте найбільша кількість відхилень од жіночої рими загалом припадає на пари різнонаголошених закінчень (одне з них звичайно буває жіноче):

А молодці-небожата,	Юж, гетьмане, наша нива
Щасливії козачата,	Достигає, будуть жнива:
Войну строгу одступили.	Зелена весна іде,
Здобич многу утратили.	Козакові служба буде.

(“Послухайте, що з вас живо...”)

Особливо багато різнонаголошених рим зустрічається в творах, автори яких могли зазнати інтенсивного впливу польської акцентної норми й зміщували наголос на другий від кінця склад в одному зі слів, що римуються, ймовірно, не відчуваючи порушення українського акцентування.

З цього погляду цікаво зіставити подібні за тематикою й стилістичними характеристиками, значні за обсягом, однак створені у різних регіонах України вірші “О Боже мой милостивій!”, “Послухайте, що з вас живо...”, а також “Думу” І. Мазепи. Показова в плані співвідношення рим і написана 8-складовим розміром частина інтермедії Я. Гаватовича “Продав kota в мішку”. Перший текст складено в Києво-Могилянській академії (на думку М.Петрова), другий і четвертий – в Західній Україні, автор третього тексту І.Мазепа навчався та служив у Польщі. Розподіл рим у цих творах такий:

Твір	Кількість рядків	римовані пари				незарим. рядки	потрійні рими
		ж.	ч.	д.	зм.		
“О Боже мой милостивій!”	90	40	1	1	3	–	–
“Послухайте, що з вас живо...”	124	45	3	2	10	1 чол. ⁶	1 чол.
Я. Гаватович, “Продав kota в мішку”	166	44	9	5	24	–	–
І. Мазепа, “Дума”	64	21	–	4	7	–	–

Таблиця демонструє картину співвідношення клаузул в українському 8-складовому вірші XVII ст. в його крайніх виявах, при цьому відсоток нежіночих співзвуч за сучасним акцентуванням коливається від 9% до 42,5%.

Зі стилістикою жанру народної пісні, до якого належать чимало творів, написаних 8-складовим розміром, пов’язана значна кількість дактилічних римових пар, утворена зокрема димінутивами:

Я ж не могу ні спатоньки,	Ой, усе ж мої чароньки
Що мні тошно до дівоньки.	Чорні очі і бровоньки.
Принеси, Боже, годиною,	“Подай, хлопче, лучонька,
Щоб се бачив з дівчиною.	Хоть болить ручонька,
Дівчинонька хорошая,	Заведу я дві стрелоньки
Будь на мене ласкавая.	За здоров’є дівчиноньки”.

(“Неволюнька ж моя з вами...”)

(“Люби мене, дівчинонька...”)⁷

⁶ Варто відзначити факт зміцнення цього незаримованого рядка внутрішньою римою (“Міст позбув, інший їх здобув”), що заперечує можливість припущення про невірність автора вірша.

⁷ Вірш “Неволюнька ж моя з вами...” (16 рядків) має 4 жіночі, 3 дактилічні, 1 різнонаголошену римові пари. Римова організація вірша “Люби мене, дівчинонька...” (53 рядки) невпорядкована ще більше: у ньому 15 жіночих, 6 дактилічних, 3 різнонаголошені, 1 чоловіча римові пари, 2 сусідні рядки незаримовані (“Люби мене, серце моє, // Только мене не чаруй”), 3 рядки з жіночими клаузулами об’єднані збігом останнього складу (“Ой, я чарок не знаю, // Чаровати не умію, // Любити не смію”).

Український 8-складовик XVII ст. існував як вірш цезурний і безцезурний. Найвність творів з високим відсотком рядків із правильною цезурою свідчить, що поети, які зверталися до цезурного 8-складовика, вважали постійний словоподіл одним із структурних чинників вірша. Стабільну цезуру проведено у двох віршах. Один з них — “Христос вьскресе изъ мертвых...”, 32 рядки, схема рядка 4 + 4, на неї зорієнтовано більшість творів досліджуваного періоду (як і творів української поезії загалом, написаних 8-складовим розміром). Другий вірш-пісня “На береженьку стояла...” — єдиний у досліджуваному матеріалі з послідовною цезурою після п'ятого складу; 18 з 22 рядків поділено за схемою 5 + 3, 4 рядки нарощено: 3 рядки — 11-складові (5 + 6), 1 рядок — 9-складовий (5 + 4). Цифрові показники цезурного членування найзначніших за обсягом 8-складових (4 + 4) віршів такі: “Послухайте, що з вас живо...” — на 124 рядки припадає 7 відступів від цезури (5,7%); “О Боже мой милостивій!” — на 90 рядків припадає 10 відступів (11,1%); “Дума” І. Мазепи — на 64 рядки припадає 2 відступи (3%). Обидва відступи в останньому вірші пов'язані з порушенням рівноскладовості — явище, що простежується і в інших творах.

Органічним безцезурним 8-складовиком написано інтермедії (355 рядків) до п'єси Я. Гаватовича “Tragedia Albo Wizerunek Smierci Przeswiętego Chrzciela Przeslanca Wożego”, деякі вірші (22 рядки) з книжок “Небо нове...” та “Месія правдивий...” Й. Галятовського та ін. Яскраво виражений говірний інтонаційний стиль, що спирається як на розмовну лексику, так і на синтаксичну розкутість, визначився як ознака цього розміру від названих творів ще у XVII ст.

Через рухливість українського наголосу цезура у 8-складовику не веде за собою обов'язкової жіночої клаузули, отже передцезурної константи не виникає. В окремих творах віддано перевагу наголосу на третьому або другому складах, проте і мови немає про ознаку, що формує метр. Віршів з таким високим ступенем акцентної організованості, як “пашквіль” Я. Жоравницького “Хто йдеш мимо, стань годину...”, серед творів XVII ст., які розглядалися, практично не зустрічається. Як і в Жоравницького, впорядкованість наголосів здебільшого пов'язана з хореїчним рухом, що йде від народнописанного 8-складовика. Рівень такої тонізації у багатьох віршах досягає 50% кількості рядків (“Христос вьскресе изъ мертвых...”, “Послухайте, що з вас живо...”, “Дума” І. Мазепи, “На береженьку стояла...” та ін.). Іноді в цих віршах постають фрагменти тексту в три-чотири, дуже рідко — й більше рядків, написані правильним чотиристопним хореєм з жіночими цезурою та римами. Наведений нижче уривок — чи не найяскравіший зразок хореїзованого тексту (хореїчні рядки підкреслено):

Турком приязнь в том показав,
А козакам славу змазав,
Котру в полю батьки наші
Здобували, б'ючи баші.

Отож бачиш, що ся стало:
І без тебе ся там жало
Корольові і поляком,
Каваліром і козаком.

Вийшли турки всіми сили,
Щоб цісаря й німців збили;
Король німцьов посилкуєт,
Турком битву ознаймуєт.

Та в неділю барзо рано
Всіми труби заіграно,
Тяжко з гармат огня дано,
Од короля заволано...

(“Послухайте, що з вас живо...”)

У ряді 8-складових віршів XVII ст. помітна тенденція до акцентного виділення другого складу, зрідка внаслідок заміщення кінцевої жіночої клаузули можуть

виникати рядки чистого ямба чи амфібрахія (як у рядках 3–4, 6 та 8 уривку з вірша “Кари мене, Господи мій...”):

Люби ж мене, Пане ж ти мой,
Люби мене, Господи мой!
А хоча ж любові твоєї,
Она душа душі моєї:
Як без дощу огороди,
Як сохне земля без води,
Так серденько усихає,
Куди твоєї ласки не маєт.

Цікавим і неординарним явищем на ритмічному тлі 8-складового вірша XVII – початку XVIII ст. виглядає вірш-пісня “Чом ся ти, молодиче, журиш...”, відома (як і попередній вірш) зі збірника Доменіка Рудницького. Послідовно проведений словоподіл після третього складу заступає в її тексті цезурне членування, наголоси на другому та четвертому складах кількісно набагато випереджають наголоси на першому та третьому складах. Вірш має 30 рядків (рефрен “Ой, покинь!...” та його акцентування не обчислюються), I склад наголошений 7 разів, II – 20 разів, III – 10 разів, IV – 14 разів, V – 16 разів, VI – 1 раз, VII – 23 рази, VIII склад – 7 разів (за рахунок нарощення до дев’яти складів шістьох рядків та чоловічої клаузули у римі одного з 8-складових рядків). Більшість рядків у вірші несе по три наголоси:

Ту правда кожного віка:
Без смутку нема чловіка.
Ой, покинь!...

На весну клен заквітає,
Хочь в осінь лист опадає.
Ой, покинь!..

Не всьогди зима биває,
По ночі день наступає.
Ой, покинь!...

Хочь сонце в хмуру заходить,
Єднак же по небі ходить.
Ой, покинь!..

Не всьогди пйоруди біють,
І втри зимніє влюють.
Ой, покинь!

Хоч лихо пива наварить
І горким жалем заскварить.
Ой, покинь!..

Цілісні відтинки тексту в 3–5 рядків з наголошеними другим і четвертим складами наявні у вірші “О Боже мой милостивій!” (як уже відзначалося, цезурний поділ 4 + 4 витримується в цьому творі у 80 рядках з 90), розподіл наголосів усередині рядка не має таких різких перепадів, як у вірші “Чом ся ти, молодиче, журиш...”: I склад – 27 наголосів, II – 43, III – 38, IV – 44, V – 26, VI – 18, VII – 84, VIII – 3 наголоси. Подібна акцентна картина спостерігається в безцезурному 8-складовику інтермедії Я. Гаватовича “Продав kota в мішку” (165 рядків): I склад – 44 наголоси, II – 75, III – 51, IV – 53, V – 65, VI – 32, VII – 129, VIII – 32 наголоси.

Наявність у деяких 8-складових творах XVII ст. тенденції до тонізації й акцентна впорядкованість острівців тексту дає підстави для припущення про існування (звичайно, неусвідомлене) в ритмовідчутті тогочасних поетів певних тонічних схем (метричних кліше, як називає їх М. Сулима). Однак безладне змішування різних акцентних форм у більшості творів, нерідкі факти зіткнення наголосів повнозначних неодноскладових слів свідчать, що загалом акцентування середини рядка ще не набуло організованого характеру.

Строфічна будова 8-складових віршів XVII ст. невибаглива. Основна частина творів написана астрофічним віршем, що складається з двовіршів. Іноді двовірші утворюють катрени (“Христос вьскресе изь мертвых...”, “Послушайте, що з вас

живо...”) або шестивірші (“На береженьку стояла...”). У вірші “Чом ся ти, молойче, журиш...” строфа складається з двовірша, до якого приєднується однорядковий або дворядковий рефрен. Вірш “От несчастной долѣ...” написано 5-рядковою строфою: рядки 1–2 та 3–4 – двовірші, спосіб сполучення останнього рядка з попередньою частиною строфи варіюється.

Вже йшлося про випадки порушення інтонаційно-синтаксичної завершеності рядка в творах XVII ст., написаних 8-складовим розміром. Анжанбемани можуть поставати в межах дистиха та поширюватися на наступний дистих. Уривки з поетичних текстів, що мають анжанбемани, наведено вище. Цитуємо фрагмент з інтермедії Я. Гаватовича “Продав kota в мішку” – гнучкістю інтонацій 8-складового вірша, яка зокрема спирається на рухливий, насичений анжанбеманами синтаксис, п’еса не поступається сучасним творам:

Гей, браття, я-м в небі бив,	Суть блакитні та світніі.
Гей, то-м ся там хороше мів!	Та і муст там є золотий.
Гей-гей, то ж трудно сказати,	Та я собі перед врати
Що-м я там могл огледати!	Стою, аж там викрикають
Та то ж небо, як золотий	Ангели, ей же співають
Замок, що такой роботи	Хороше! Та святих много
В світі-м не видав красної!	Стоїть вельми. Ось я того
Мури маєт золотої	В небі ся там насмотрів-єм!
Та каменями сажени	І Господа там видів-єм
Дорогими: суть зелені,	Бога: та сидить за столом,
Суть біліі, черленіі,	А всі біють перед ним чолом.

В українській поезії XVI – XVII ст. 8-складовик – частий компонент змішаних структур. Він вживається в нерівноскладовому вірші, в складі регулярного нерівноскладового силабічного вірша – [(4 + 4) + (4 + 3)]₂, П. Беринда, Т. Земка та ін., “Имнологія...” (“Простимься воскресенієм”); [(4)4 + (4 + 4)4], С. Беринда, “Великодный дар... Елісею Плетенецькому...” (“Крест пресвятой...”) та як частина багатоколінного вірша-періода – [(4 + 4) + 5]₂, Д. Туптало, “Ісусе мой прелюбезный...”; [(4 + 4) + 6]₂, Д. Туптало, “Воплю к Богу в бѣдѣ моей...”, анонімні вірші зі співаників, зокрема, “О, роскошная Венера, где нынѣ общуеш?..”; [6 + 6 + 8 + 6], Д. Туптало, “Мати милосерда!” та ін.

Кінець XVII – XVIII ст., особливо його перша половина, в українській літературі позначені розквітом бароко, що в царині віршування сприяв появі нових структур і форм, жанрово-тематичному та стилістичному збагаченню існуючих розмірів. Лишаючись другорядним розміром української поезії, 8-складовик також зазнав певних змін, які поширились на кілька аспектів⁸. Один із них – жанровий. Так, у творах громадянської лірики, написаних 8-складовиком, поряд з історичною та політичною проблематикою (її представляють медитація “Запорожець кающийся”, близько 1709 р., та вірш наративного характеру “За Могилою Рябою” Феофана Прокоповича, близько 1711 р.), з’являється соціальна тема (анонімна “Піснь о злих панах”). До цього тематичного блоку прилягають деякі вірші видатного поета-філософа другої половини XVIII ст. Григорія Сковороди. 8-складовик у нього – складова гетерометричної строфи і найповніше виявляє себе у трьох віршах зі збірки “Сад божественных пѣсней, прозябшій із зерн священнаго писанія” – яскраво риторичній псалмі “Пѣснь 14-я. Древняя малороссійска о суетѣ и лести мірской...”, описово-медитативній поезії пісенного

⁸ 8-складовий вірш XVIII ст. розглянуто за антологією: Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. / Вступна стаття, упоряд. та приміт. О.Мишанича. – К., 1983 та виданням: Сковорода Г. Твори: В 2-х т. – Т. 2. / Упоряд. І.Табачников, І. Іваньо. – К., 1961.

характеру “Пѣснь 18-я. Господь гордым противится, смиренным же дает благодать” та посланні “25-я пѣснь отходная. Отцу Гервасію Якубовичу, отходящему из Переяслова в Бѣлгород на архимандритскій и судейскій чин в 1758 годѣ...”.

Літературні 8-складові вірші особистісного змісту цього часу мають елегійний характер і міцно прив’язані до народнопісенної поетики. На семантичному рівні це виявляється в традиційних мотивах сирітської долі, чужини, злих людей, розлуки з родиною та коханою (коханим), передчуття безрадісного майбутнього тощо. В деяких із цих віршів-пісень (“Піснь світова” Іллі Бачинського, анонімна пісня “Чесо ти ради, младенче...”) виразно присутні релігійні мотиви, зокрема у формі розгорнутих звернень до Бога. Нове явище жанрового репертуару 8-складовика – генетично пов’язані з різдвяними та великодніми святами вірші-орації (“Уже-м скусил, что есть школа...”) та вірші-трагестії – форми гумористично-сатиричної поезії, що склалися мандрівними студентами. Традиція застосування 8-складовика в драматичних творах у XVIII ст. була продовжена в шкільній драмі (трагедокомедія Ф. Прокоповича “Владимир”, 1705 р., 8-складовим розміром написано два монологи, 28 рядків), у вертепній драмі.

Досліджуваний матеріал однозначно свідчить про зміцнення у XVIII ст. ізосилабізму 8-складового вірша. 8-складовий обсяг рядка стабільно властивий творам Ф. Прокоповича, викладача поетики, риторики, філософії Києво-Могилянської академії, автора цих навчальних курсів. Ізосилабічними є рядки (13) діалогу діда з бабою (“От тепер і нам припало...”) – невеликий відтинок інтермедії з вертепу, написаний 8-складовиком. Більшість інших 8-складових віршів, що розглядалися, відомі зі співаників, їх шість, чотири мають по одному відступу від рівноскладовості (9-складовий рядок), “Піснь свіцька” (“Нудно ж мені, що думаю...”) – 3 (1 рядок – 7-складовий, 2 рядки – 9-складові), “Піснь свіцька” (“Ах, як серцю не нудіти...”) – 4 (2 рядки – 9-складові, 2 рядки – 10-складові). Отже, на 225 рядків шести творів припадає 11 рядків з порушеною рівноскладовістю (тобто 4,9% проти 20,8% у XVII ст.). Деяко більше відхилень у студентському вірші “Уже-м скусил, что есть школа...”: 6 на 28 рядків тексту (в даному випадку ці відхилення – радше ознаки авторової невправності, ніж перехідного статусу вірша).

З погляду природнього акцентування слів жіноча клаузула в закінченні рядка українського 8-складового вірша XVIII ст. лишається домінантною, а не константною ознакою структури. Порівняно мало нежіночих закінчень у деяких 8-складових творах Ф. Прокоповича (“Запорожець кающийся”, 18 рядків – 1 відхилення, “Владимир”, 28 рядків – 3 відхилення) та “Пісні о злих панах” (41 рядок – 3 відхилення) – поезії, зорієнтованої на книжну традицію. Набагато більше їх в елегійній ліриці особистісного змісту (напр., у “Пісні світовій” І. Бачинського з 44 рядків 13 мають чоловічі, дактилічні та гіпердактилічне закінчення), в бурлескному вірші “Уже-м скусил, что есть школа...”. Останній твір – найрозкутіший щодо співзвуч у клаузулах: на 28 його рядків припадає 13 нежіночих закінчень, вірш має по 5 жіночих та чоловічих римових пар, 1 дактилічну та 3 різнонаголошені римові пари. Всі ці відступи від жіночої норми не можуть бути однозначно трактовані як вияв слабкості структури. Три обставини – народнопісенна стилістика більшості з 8-складових творів, західноукраїнське походження їхніх записів і особливо – наростаюча у XVIII ст. тонізація коротких розмірів, що виявилася у помітнішій, ніж у XVII ст., хореїзації 8-складового розміру, – чинники реальності й вірогідності переакцентування нежіночих закінчень рядка в практиці поетів і читців.

Твори XVIII ст., написані 8-складовиком, мають стабільне парне римування, яке порушується дуже рідко. Одне з порушень — послідовність співзвуч останніх п'яти рядків “Пісні о злих панах” — дієслівний ряд, що вводить завершальний непарний рядок вірша:

Бо злих панов Бог карає,
Смерть і війни насилає.
Простак бідний сам не знає,
На своєм ся присягає,
Слезами ся умиває.

Серед розглянутих творів один — “За Могилою Рябою” Ф.Прокоповича — ґрунтується на троїстих співзвуччях:

За Могилою Рябою
над рікою Прутовою
Було військо в страшном бою.
В день недільний ополудні
стался нам час вельми трудний,
пришол турчин многолюдний.

Римування в уривку інтермедії з вертепу неврегульоване, з кількома незаримованими рядками. Як і в XVII ст., поети, що звертались до 8-складового розміру у XVIII ст., в поодиноких випадках замість традиційної рими обмежуються введенням до вірша занаголосних співзвуч (розп'ятого — грішного, миленькому — рум'яному, потлумиться — ізміниться, стігують — роздавають), трапляються й незаримовані пари слів (дост — біжит, слухат — алмужничку, “Уже-м скусил, что есть школа...”).

Ситуація з цезурою у 8-складовику XVIII ст. подібна до тієї, яка існувала в попередньому столітті. Більшість творів написана цезурним віршем зі схемою 4 + 4 і має кілька (від 3 до 5) відступів од правильного цезурного членування. В обох віршах Ф. Прокоповича їх по 5. На 184 рядки п'яти віршів-пісень, що становлять одну жанрово-тематичну групу (І. Бачинський, “Піснь світова”, анонімні “Піснь свіцька” — “Ах, як серцю не нудіти...”, “Чесо ти ради, младенче...”, “Піснь свіцька” — “Нудно ж мені, що думаю...”, “Піснь свіцька” — “Ох, ми тяшкий жаль не малий...”, вірш є варіантом тексту “Пісні світової” І. Бачинського) припадає 18 порушень (або трохи менше 10%). Безцезурний 8-складовик застосований у гумористичному вірші “Уже-м скусил, что есть школа...” та фрагментах (монолозі жерця Курояда і пісні Жеривола) трагедокомедії “Владимир” Ф.Прокоповича — перша спроба звернення до цього розміру в ораторському інтонаційному стилі.

Особливості акцентної організації 8-складовика XVIII ст. свідчать про те, що народження нової силабо-тонічної системи дедалі більше ставало фактом українського віршування. Підставою для такого висновку є наявність значних за обсягом фрагментів суцільно хорейзованого тексту в “Пісні світовій” І.Бачинського, в деяких анонімних віршах-піснях. При цьому в межах невеликого за обсягом твору поряд існують два різновиди 8-складовика — власне силабічний 8-складовий ряд з метричним наголосом на сьомому складі і неврегульованим акцентуванням середини рядка та чотиристопний хорей з жіночими закінченнями. В уривку з “Пісні світової” І. Бачинського, який подаємо нижче, хорейчні рядки підкреслено:

Я оставил усіх живих,
А днешь слишу преставлених.
Отець, мати преставися,
Ах, мні серце роздвоїся.
Бо жаль серцю і скорб главі,
Що без мене повмирили.
Плачте, очі, сльози лийте.
Отця й матки не узрите.
Ах, несчастная година.
Що чужина не родина,
Куди гляну, не обачу,
Тільки стану да заплачу.
Чи не глупий розум стався,

Що я в чужину забрався,
Кривних вкупі оставил-єм,
А сам од них заблудив-єм.
На чужині пробувати,
Так чужину треба знати...
Ані честі, ні поваги,
Тільки достати зневаги.
Сльози мої, Христе, прийми,
Житіє чисто даруй ми.
Ах, од гріхов ізведи мя,
К спасенію настави мя.
Крестним древом розп'ятого,
Все то для мене, грішного.

Кілька відтинків з трьох-п'яти рядків хорейзованого 8-складовика з жіночою римою зустрічаються у вірші “За Могилою Рябою” Ф.Прокоповича. З 45 рядків 20 з певними натяжками (допуском ймовірності переакцентуації деяких рим) можна трактувати як чотиристопний хорей. До подібного висновку, розглядаючи ритміку цього вірша, прийшов і В.Холшевников у статті “Російська і польська силабіка та силабо-тоніка”: “З 45 рядків принаймні половина без сумніву хорейчна”⁹. Дослідник бачить вірш Прокоповича виключно в контексті руху від силабіки до силабо-тоніки. Пропонуючи вважати ритмічно сумісними з правильними хорейми рядки із зіткненням наголосів дво- (і більше-)складових слів (типу “пришол турчин многолюдний”), В.Холшевников далі стверджує, що “тоді всього два-три рядки у вірші не підійдуть під пануючий розмір (йдеться про чотиристопний хорей. — Н.Ч.), що майже викристалізувався”¹⁰. Насправді, для того, щоб вірш “За Могилою Рябою” звучав як хорей, слід зсунути наголоси ще й на багатьох словах всередині рядка, зокрема у таких рядках: “Пошли навстріч козацькія, пошли полки волоськія, пошли загони донськїя”, “Прийшли на Прут каламутний”, “Страшно гримлять і облаки”, “Гриміл на весь пляц широкий”, “всю ноч огонь превеликий”, “А скоро ноч уступила, // большая злость наступила”, “На мир, на мир!” — закричано”, “освободить от поганства”, “еще не дал збить поганства”. З нашого погляду, для такої болісної операції над мовою немає підстав. Підтягування силабічного 8-складовика Ф. Прокоповича до силабо-тоніки не є виправданим і не враховує особливості функціонування цих систем в українській поезії, які від початку впровадження силабо-тонічного віршування і майже до кінця XIX ст. існували паралельно.

За своїми акцентними особливостями вірш “За Могилою Рябою” належить до поширеної в українській поезії й XVIII ст. форми силабічного 8-складовика, яка визначається кількісною співмірністю хорейного та ямбічного початку рядків. Подібні акцентні особливості мають й чимало інших віршів, написаних 8-складовим розміром, зокрема вірш того ж Ф.Прокоповича “Запорожець кающійся”, деякі вірші-пісні зі співаників, відзначений фрагмент з вертепу.

⁹ Теория стиха. — Ленинград, 1968. — С. 45.

¹⁰ Там само. — С. 46.

Розподіл наголосів по складах у цих творах демонструє наступна таблиця:

	Назва твору	Склади								Кількість обрахованих рядків	Кількість хорейчних рядків
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII		
1	Ф. Прокопович, “За Могилою Рябою”	14	17	22	24	17	9	40	0	45	20
	“Запорожець кающийся”	2	7	8	11	14	1	18	0	18	7
2	Вірші зі співаників “Пісня свіцька” (“Ах, як серцю не нудіти...”)	13	19	20	10	9	3	31	4	40	15
	“Піснь о злих панах”	11	22	21	11	8	3	39	1	41	16
3	Фрагмент з вертепу (“От тепер і нам припало...”)	0	7	6	2	9	2	11	2 ¹¹	13	6

При загальній хорейчній тенденції акцентне розташування в сусідніх рядках текстів, написаних 8-складовиком, часто дуже різноманітне і разом із порушеннями цезурного членування сприяє гнучкості віршової інтонації:

Чесо ти ради, младенче,
Вправил тугу в своє серце?
Не треба юж скорбі мїти,
Лучче у радості жити.
 (“Чесо ти ради, младенче...”)

Рухлива, зорієнтована на 3-акцентність система наголосів у безцезурному 8-складовику монологу Курояда в п'єсі Прокоповича “Владимир”, першу частину якого цитуємо нижче, — один із чинників виразного, пафосного звучання ораторського вірша:

Слишіте празнична рога!
День прийде Перуна-бога,
День шумний, бурний, ужасний,
празник громний, велегласний.
Слишіте, рустії люди!
Доми, орудія, труди,
Торги, купля оставіте,
спїшно на празник ідіте!

Органічна силабо-тоніка з'явилася в українській поезії у другій половині XVIII ст., і її виникнення пов'язане з 8-складовиком. Тексти різдвяних та великодніх віршів-травестій зафіксували процес відходу од силабіки й вироблення чинників нової метричної системи. Два анонімні великодні вірші — “Нуте лиш беріте яйця...” та “Кажуть, будто молодиці...” відображають різні стадії оволодіння чотиристопним хореем, римування ґрунтується на куплетних чотиривіршах з перехресним розташуванням жіночих та чоловічих закінчень (АвАв) у першому творі та парним їх розташуванням (ААвв) у другому. Наводимо початок обох віршів (рядки, що відступають від хорейчної схеми, підкреслено):

¹¹ Обидва рядки з наголошенням восьмим складом незаримовані.

Нуте лиш беріте яйця!
Скажу я вам диво якесь,
 Бач, як будем цілуваться,
 То скажу: “Христос воскрес!”
А піп казав: “Обнімайте
 Хлопців, дівок, молодичь,
Тільки ж, — казав, — не минайте
 Старців, сирот і вдовиць”.
 Щоб хто встряне — то й цілуйся,
 Чи погонич, чи панич,
 Чи там Феська, чи Маруся,
 Чи багатий, чи вдович.

Кажуть, будто молодичі
 Негодяйки, ледащиці
 І пужливі, як зайці.
 Аж неправда, молодці!
 Се ж Марія серед ночі
Пустилася зо всій мочі
 Плакати на гроб Христів,
 На Голгофу між кустів.
 Позбивала вельми ноги.
 Не збоялась синагоги
 І напала там Христа.
 Він же їй сказав спроста.

Вірш “Кажуть, будто молодичі...” написано високоорганізованою силаботонікою: лише в 7 рядках з 150 є перебої в акцентуванні. Чотиристопний хорей з римуванням АБАБ — розмір “П’єсни 24-й” (1765 р.) зі збірки Г. Сковороди “Сад божественных п’єсней”. Куплетну строфу автор подав двовіршами.

Зразок досить правильного чотиристопного ямба — різдвяна вірша “Чи чули ви, панове, зроду...”. Твір складено чотиривіршами з перехресним римуванням жіночих та чоловічих закінчень (АВАВ).

За своєю номенклатурою строфіка творів, написаних 8-складовим розміром у XVIII ст., мало чим відрізняється від строфіки 8-складових віршів попереднього часу — канонізація двовіршів з жіночою римою продовжувала перешкоджати динамізації процесу строфоутворення, однак зміщено співвідношення строфічного та астрофічного віршів. Чільне місце заступає строфічний вірш — це переважно утворені з двовіршів катрени. Складнішу строфічну форму мають 8-складовики Прокоповича: “Запорожець кающийся” написано шестирядковою строфою, яка також складена з двовіршів, “За Могилою Рябою” — тривіршами.

У змішаних структурах 8-складовик вживається дуже активно. До нього часто звертаються в нерівноскладовому римованому вірші. 8-складові рядки входять до багатьох гетерометричних строф, збільшення чисельності, різноманітність та вибагливість яких — ознака епохи бароко в українському віршуванні. Наводимо схеми лише деяких з цих строф: семирядкова строфа — [(8 + 6)2 + (8)2 + (5)2 + 6], Ф. Прокопович, “О суетний человек, рабе неключимий...”; шестирядкові строфи — [(4 + 3)2 + (4 + 4)2 + (5)2], І. Пашковський, “Піснь свіцька” (“Мусиш ти ся признати...”), [(6 + 6)2 + (8)2 + (6)2], анонім, “Піснь свіцька” (“Ох, мні жаль великий, тужу непрестанне...”); п’ятирядкові строфи — [(6 + 6)2 + (4 + 4)2 + 6], анонім, “Занехай ти мене, я о тя не дбаю...”, [(4 + 4)2 + (6)5)2 + 2], анонім, “Піснь свіцька” (“О, як тяжко, хто кохає...”); чотирирядкова строфа — [(7)2 + (4 + 4) + 5], С. Климовський, “Іхав козак за Дунай...”. Слід підкреслити стрімке наростання на кінець XVIII ст. 14-складовика [(4 + 4) + 6]2, який у XIX ст. стає універсальним розміром української поезії.

Порушення ритміко-синтаксичної цілісності рядка у 8-складових творах XVIII ст., що розглядалися, мінімальні.

Осібне місце в еволюції українського 8-складовика посідають вірші Г.Сковороди. Цей розмір зустрічається в нього лише в складі регулярних гетерометричних строф, великим майстром яких був поет. 8-складовик є основним компонентом строфічної моделі трьох віршів зі збірки “Сад божественных п’єсней” — “П’єсни 14-й”, написаної п’ятирядковою строфою, силабічна схема [(8)4 + 6], римування ААВВХ, “П’єсни 18-й”, написаної восьмирядковою строфою, силабічна схема [(8)4 + 8 + 7 + 8 + 7], римування ААВВСдСд та “25-й п’єсни”, написаної п’ятирядковою строфою, силабічна схема [(8)4 + (5 + 5)], римування ААВВс,

піввірші останнього рядка римуються. Строфічна модель витримується Сквородою майже повністю (наявні по одному відступу в останньому рядку однієї зі строф 14-ої та 25-ої “пѣсен”, єдиний відступ у “Пѣсне 18-й” – скорочення на один склад 8-складового рядка на початку третьої строфи).

Всі три твори великою мірою тонізовані: з 44 рядків “Пѣсни 14-й” лише 9 не є правильними хорейми (частина з цих рядків, очевидно, автором та читачами переакцентовувалася), суцільними хорейми написано окремі строфи (перша, третя, восьма). Наводимо три початкові строфи цього вірша:

1

Коликая слава нынѣ?
Зри на буйность в сей годинѣ!
О Израиль! Гидры звѣря,
Коль велика в оном мѣра,
Нужно разумѣти.

2

Нынѣ – скипетр и булава,
Утро вставши – худа слава,
Серце пробождает сквозѣ,
Руцѣ связанны и нозѣ.
Как избѣгнутъ сѣти?

3

Днесь пїяна скачет воля,
Утро вставши – тщетна доля.
О Израиль! Водна звѣря
Камо цѣль ведет и мѣра?
Нужно что прозрѣти.

Чотиристопними хорейми є 18 рядків з 24 “Пѣсни 18-й” та 14 з 25 рядків “25-й пѣсни” (слід врахувати, що 5 з 11 нехорейчних рядків останнього вірша – заключні, 10-складові рядки строф).

Ознакою руху 8-складовика Сквороди до силабо-тоніки є також велика кількість рядків без цезури – один із чинників урізноманітнення звучання вірша. Серед 8-складовиків 18-ої та 25-ої “пѣсен” таких рядків близько 50%, в “Пѣсне 14-й” – близько 40%. Останній твір за своїми структурними показниками (насамперед, акцентними – понад 75% рядків чотиристопного хорей) може бути зарахований до силабо-тоніки. Певна штучність цього формального моменту в даному разі полягає в тому, що сам Скворода, маючи у складі збірки “Сад божественных пѣсней” написаний органічним чотиристопним хореем твір – “Пѣснь 24-ю”, свої 8-складовики, найімовірніше, сприймав в контексті силабіки і вважав їх однією з форм силабічного віршування¹². Саме про це свідчить наявність у творах, що розглядалися, серед суцільно хорейзованих строф таких, більшість рядків яких не вкладається в хорейну схему. Цитуємо сьому строфу “Пѣсни 14-й” (три її перші хорейзовані строфи наводилися вище):

Ах, простри бодро вѣтрила
И ума твоего крила,
Пловуци по бурном морю,
Возведи зѣницы вгору,
До путь потечет прав.

¹² Думку про те, що в Україні XVIII ст. силабо-тоніка не вважалась принципово новим явищем порівняно з силабікою, висловив П. Попов на підставі вивчення другої редакції курсу поетики Георгія Кониського, прочитаного в Києво-Могилянській академії в 1746 – 1747 рр. (Попов П. З історії поетики на Україні (XVII – XVIII ст.) // Матеріали для вивчення української літератури: У 5 т. – К., 1959. – Т. 1. – С. 402).

Отже, перехідний характер поезії Г. Сковороди, що перебувала на межі силабіки та силабо-тоніки, виявив і його 8-складовик.

Перша половина і середина XIX ст. — період значного поширення 8-складовика в українській поезії, кінець століття — час його згасання після відходу епохи романтизму й остаточного запанування силабо-тоніки. Українські романтики з їх величезною увагою до фольклору та його стилістики надали силабічному 8-складовику одне з головних місць у метричному репертуарі поезії XIX ст.¹³

Жанрова система творів, написаних 8-складовим розміром у XIX ст., виглядає таким чином. Продуктивними жанрами, як і в попередній період, є пісня та романс у народнописенному дусі (Іван Котляревський, тексти пісень виборного, вокальний № 4, Наталки, вокальний № 19, та заключного хору з п'єси “Наталка Полтавка”; Тарас Шевченко, “Туман, туман долиною...”, “Ой по горі роман цвіте...”, “Над Дніпровою сагою...”; Пантелеймон Куліш, “Люлі-люлі”, Микола Устиянович, “Осінь”, Степан Руданський, “Пісня” — “Повій, вітре, на Вкраїну...”, “Сербська пісня” тощо). До цієї жанрової групи прилягають Шевченкове пародіювання релігійного канту — складений куплетною формою з рефреном “Гімн черничий” та деякі переспіви біблійних псалмів П. Куліша (зокрема 55-го псалму). Значне поширення мають елегії, вірші-медитації та вірші-рефлексії, написані від імені ліричного героя-поета чи ліричного персонажа (Олександр Афанасьєв-Чужбинський, “О, як весело глядіти...”, Т. Шевченко, “Та не дай, Господи, нікому...”, П. Куліш, “Давнє горе”, “З того світу”, Іван Гушалевиц, “До торбана”, Маркіян Шашкевич, “Чом, козаче молоденький...”). Висока громадянська лірика риторичного плану представлена віршами М. Шашкевича (“Слово для чителєй руського язика”, “Руська мати нас родила...”, останній не завершено), Т. Шевченка (“Світе ясний! Світе тихий!..”). Наративні та описово-нاراتивні вірші здебільшого лишаються прив'язаними до історичної теми та тем з народного побуту (Левко Боровиковський, “Палій”, Яків Щоголів, “Гречкосій”, Яків Головацький, “Весна”). Помітним елементом структури ліричного твору стає діалог.

Найзначніше поповнення жанрового репертуару 8-складовика у XIX ст. — балади та поеми. В більшості з них 8-складовий розмір виступає у складі поліметричних композицій, нерідко розпочинаючи твір (балади М.Костомарова “Чорний кіт”, “Наталка”, Т.Шевченка “Хустина”). Суцільним 8-складовиком написано вірш баладного характеру Олександра Корсуна “Рожа і дівчина” та переважаючу частину балади Костомарова “Брат з сестрою”. В поемах 8-складовий вірш може бути розміром композиційно виокремленої частини (пісня Оксани в поемі Т.Шевченка “Слепа”, сюжетні відтинки в його ж поемах “Наймичка”, “Титарівна”, заспів до другої частини поеми Антона Могильницького “Скит Манявський”, окремі розділи поем П. Куліша “Настуся” та “Маруся Богуславка”) або вживатися поряд з іншими розмірами (найчастіше з 14-складовиком).

Розгляд ритмічної організації українського 8-складовика XIX ст. приводить до висновку про зміни в системі розташування наголосів всередині рядка в більшості творів порівняно з текстами, написаними в попередній період, — перехід од відносно вільного акцентування до врегульованішого. Особливо вдалою модифікацією силабічного 8-складовика, що відповідала тогочасним художнім пошукам, був 8-складовий вірш Шевченка.

8-складовиком (4 + 4) Шевченко написав шість монометричних віршів, всі — після 1847 р., тобто у період заслання і після звільнення, в останні роки життя, —

¹³ 8-складовий вірш XIX ст. розглянуто за антологією: Українські поети-романтики / Вступна стаття М.Яценка, упоряд. та прим. М.Гончарука. — К., 1987 та виданнями творів І. Котляревського, Л. Боровиковського, М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша, О. Афанасьєва-Чужбинського, Я. Щоголіва, О. Корсуна, М. Шашкевича, Я. Головацького, М. Устияновича, А. Могильницького, І. Гушалевица, С. Руданського та ін.

час, коли провідним розміром його поезії дедалі більше ставав чотиристопний ямб. Це – “Та не дай, Господи, нікому...”, “Туман, туман долиною...”, “Ой по горі роман цвіте...”, “Гімн черничий”, “Над Дніпровою сагою...”, “Світе ясний! Світе тихий!..”.¹⁴ Звертався до 8-складовика Шевченко і в поліметричних структурах – як у ліриці (“Чигрине, Чигрине...”, “І знов мені не привезла...”, “З передсвіта до вечора...”), так і в ліро-епіці – баладах (“Причинна”, “Хустина”), поемах (“Слепая” – російськомовний текст, “Наймичка”, “Титарівна”, “Сотник”). Аналіз основних ритмічних чинників Шевченкового 8-складовика дає можливість продемонструвати широкий спектр ритмічних форм українського силабічного вірша, його великий ритмотворчий потенціал, пояснивши тим самим причини довголіття силабіки в українській поезії. Досліджувались усі 8-складові монометричні твори Шевченка та написані суцільним 8-складовиком композиційно виокремлені фрагменти його поліметричних творів, їх здебільшого виділено графічно (рядки 752 – 758 поеми “Слепая”, рядки 1 – 7 поеми “Наймичка”, рядки 1 – 18, 39 – 44 балади “Хустина”, рядки 197 – 215 поеми “Титарівна”, рядки 23 – 33 вірша “І знов мені не привезла...”), загальна кількість рядків – 160.

Рівноскладовість у 8-складових текстах, що розглядалися, витримується Шевченком майже ідеально. Єдиний відступ – нарощення до 9 складів першого рядка вірша “Та не дай, Господи, нікому...” – експресивний хід, що включає в себе ще й зіткнення наголосів сусідніх слів середини рядка (дай, Господи) та занехаяння цезури (вона відсутня й у наступному, другому рядку, подальша ж частина вірша чітко цезурована за схемою 4 + 4). Як і в більшості українських силабічних 8-складовиків XVII – XVIII ст., жіноче закінчення рядка та стабільна цезура трактується в Шевченкових творах як домінантна, а не константна ознака, парність римування врегульовано. Різнонаголошених рим практично немає (єдиний помічений нами випадок – у вірші “Над Дніпровою сагою...”: похилося – скупаюся, єдина пара із занаголосним співзвуччям – в уривку з “Титарівни”: раненько – громадонька). На 160 рядків припадає 9 римових пар з дактилічними клаузулами й 1 римова пара з чоловічими клаузулами (рядків з нежіночими закінченнями – 13,7%). Зрідка на основі жіночої клаузули постають римові трійки: “Стовп високий муровали, // Щоб про неї люде знали, // Дітей своїх научали...” (“Титарівна”). Започаткований ланцюжок дієслівних рим може дістати продовження:

Ой із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем
Та розважу своє горе,
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.

(“І знов мені не привезла...”)

На відміну від багатьох своїх попередників та сучасників Шевченко не пов’язує прямо більшість дактилічних клаузул із стилізаторськими функціями, в цьому плані можуть розглядатися лише нечисленні, побудовані на димінутивах співзвуччя: з’рфоньки – вд/воньки (“Хустина”), раненько – громадонька (“Титарівна”), решта – увиразнюють звучання вірша, зокрема, підтримуючи ямбічний хід рядка, як на початку вірша “Туман, туман долиною...” тощо. Таку саму роль відіграє й чоловіча римова пара на початку вірша “Ой по горі роман цвіте...”, перші три рядки якого ямбічні: “Ой по горі роман цвіте, // Долиною козак іде // Та у журби питається...”.

¹⁴ У розділі “Dubia” видань: Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12-ти т. – Т. 1. – К., 1989. – С. 292 та Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т. – Т. 1. – К., 2001. – С. 408 вміщено написаний 8-складовиком чотиривірш “Вип’єш перву – стрепенешся...”.

Одним із засобів ритмічної різноманітності у Шевченкових 8-складових віршах є й відступи од правильного цезурного членування, які зафіксовано у 25 рядках (15,6%) з 160. Слід відзначити відносну нечисленність таких рядків у конкретному тексті та відсутність їх скупчень – поспіль не більше двох.

Про основні акцентні особливості 8-складовика Шевченка дає уявлення таблиця розподілу наголосів по складах у творах та виведені на її основі узагальнюючі цифри:

	Назва твору	Склади								Кількість обрахованих рядків	Кількість хореїчних рядків
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII		
1	“Та не дай, Господи, нікому...”	0	1	8	1	3	0	7	1	8	6
2	“Туман, туман долиною...”	5	5	11	3	3	5	12	0	16	7
3	“Ой по горі роман цвіте...”	2	3	4	6	1	6	8	2	12	2
4	“Гімн черничий”	2	9	9	3	3	0	16	0	16	7
5	“Над Дніпровою сагою...”	4	7	18	2	2	7	17	0	24	12
6	“Світе ясний! Світе тихий!..”	3	5	11	2	7	2	14	0	16	10
7	“І знов мені не привезла...”	1	3	8	1	2	1	11	0	11	7
8	“Слепая”	4	1	7	0	2	1	7	0	7	6
9	“Наймичка”	2	0	7	0	0	0	7	0	7	7
10	“Хустина”	0	10	17	3	5	4	20	0	24	14
11	“Титарівна”	2	5	14	4	3	1	18	0	19	13
Підсумовуючі дані		25	49	114	25	31	27	137	3	160	91
Вони ж у відсотках		15,6	30,6	71,2	15,6	19,4	17,9	89,6	1,9	100	56,8

Обчислення свідчать про значну хореїзацію 8-складових віршів Шевченка, що, однак, у більших за обсягом текстах не переходить у суцільну тонізацію. Крім нормативного акцентного піку на сьомому складі, в його 8-складовику існує лише один акцентний пік – на третьому складі – 114 рядків з 160 (71,2% від усієї кількості рядків). Інший суттєвий момент ритмічної організації – велика кількість наголосів на другому складі – 49 з 160 (30,6% від усієї кількості рядків), що вказує на тенденцію до ямбічного початку рядка. Поєднуючи такий початок з подальшою хореїчністю рядка, Шевченко, як і більшість інших українських поетів – авторів силабічних віршів, не уникає зіткнення наголосів не тільки одно- й двоскладових слів, а й двох неодноскладових повнозначних слів: “Стоїть явор меж лозою”, “Дніпро берег риє-риє”, “Козак каже: – Погуляю” (“Над Дніпровою сагою...”), “Удар, гроне, на тим домом”, “Тебе ж, Боже, зневажаєм” (“Гімн черничий”).

Загалом же у Шевченкових творах представлені різні форми 8-складовика – від суцільно тонізованих невеликих фрагментів астрофічного вірша в поемах “Слепая” та “Наймичка” до тексту нехореїчного профілю, яким є написана куплетами пісня “Ой по горі роман цвіте...”, що має лише шосту частину хореїчних рядків. Варіантність у розташуванні наголосів, що поєднується з тенденцією до тонізації (56,8% рядків хореїзовано), зміщення словоподілів, відступи від правильного цезурного членування (у 15,6% рядків) та жіночих закінчень рядка (в 10,4% рядків), періодична поява внутрішніх рим, абсолютна розкутість синтаксису, властива не тільки говірному, а й наспівному 8-складовику, – ці та інші фактори надали Шевченковим 8-складовим віршам небаченої раніше в українській поезії виразності, продемонстрували високі семантичні можливості розміру й силабіки зокрема.

Наведені нижче тексти представляють кілька ритмічних і стилістичних форм 8-складовика Шевченка:

У неділю вранці-рано
 Поле крилося туманом;
 У тумані, на могилі,
 Як тополя, похилилась
 Молодиця молодая.
 Щось до лона пригортає
 Та з туманом розмовляє...
 (“Наймичка”)

Ой по горі роман цвіте,
 Долиною козак іде
 Та у журби питається,
 Де та доля пишається?

Чи то в шинках з багачами?
 Чи то в степах з чумаками?
 Чи то в полі на роздоллі
 З вітром в'ється по волі? –

Не там, не там, друже-брате,
 У дівчини в чужій хаті,
 У рушничку та в хустині
 Захована в новій скрині.
 (“Ой по горі роман цвіте...”)

Світе ясний! Світе тихий!
 Світе вольний, несповитий!
 За що ж тебе, світе-брате,
 В своїй добрій, теплій хаті
 Оковано, омурано
 (Премудрого одурено),
 Багрянцями закрито
 І розп'ятиєм добито?

Не добито! Стрепенися!
 Та над нами просвітіся,
 Просвітіся!.. Будем, брате,
 З багрянцями онучі драги,
 Люльки з кадил закуряти,
 Явленними під тополи,
 А кропилом будем, брате,
 Нову хату вимітати!
 (“Світе ясний! Світе тихий!..”)

До органічного хорею у своїй творчості Шевченко не звертався. Більшість українських поетів, які писали 8-складовим розміром у XIX ст., тонізували свої твори інтенсивніше від Шевченка. Про це свідчить наведена нижче таблиця, що подає основні ритмічні характеристики українського 8-складовика XIX ст. по кількох найвідоміших творах та поетах, які писали цим розміром. Хоч обчислена невелика кількість рядків і статистика не є надійною, однак деякі висновки можуть бути зроблені. Узагальнені дані у відсотках по 8-складовику Шевченка повторюємо.

	Письменник, назва твору	Склади								Кількість обрахованих рядків	Кількість хорейчних рядків	Кількість рядків з цезурою 4+4
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII			
1	М. Костомаров, “Брат з сестрою”	36	26	84	15	23	9	101	0	108	71	96
	Те саме у відсотках	33,3	24	77,8	13,9	21,3	8,3	94,5	0	100	65,7	88,9
2	П. Куліш, “Давнє горе”	13	14	34	5	12	8	44	0	46	26	42
	“З того світу”	9	8	28	1	7	5	32	0	36	25	32
	“Настуся”. Пісня третя. Розділ V.	16	21	60	1	28	9	60	0	68	45	64
	Узагальнені дані по 8-складовику П. Куліша	38	43	122	7	47	22	136	0	150	96	138
	Вони ж у відсотках	25,3	28,7	80,1	4,1	31,3	14,7	91	0	100	66	92
3	М. Шашкевич, “Чом, козаче молоденький...”	7	9	18	4	6	6	20	0	24	11	19
	Я. Головацький, “Весна”	25	16	46	15	18	18	64	2	75	45	74
	А. Могиланський, “Скит Манявсь- кий”. Заспів до другої частини	9	9	31	3	17	2	33	0	34	24	32
	І. Гушалевич, “До торбана”	12	10	31	5	12	1	34	1	36	25	35
	Узагальнені дані по 8-складовику західноукраїнських поетів	53	44	126	27	53	27	152	3	169	105	160
	Вони ж у відсотках	31,1	26	74,5	15,9	31,1	15,9	90	2,2	100	62,1	94,1
4	Т. Шевченко Узагальнені дані по 8-складовику у відсотках	15,6	30,6	71,2	15,6	19,4	17,9	89,6	1,9	100	56,8	84,6

Насамперед впадає в очі панування в творах усіх представлених поетів двочленного альтернуючого ритму з сильними третім та сьомим складами — явище, запозичене з народної поезії, яке стане визначальним і для ритміки українського чотиристопного хорей. Найслабшими перший та п'ятий склади виявилися в Шевченка, співвідношення ж між кількістю наголосів на першому та другому складах на користь другого складу (15,6%—30,6%) відтворює в його 8-складовику природну норму українського акцентування, яка згладжено проступає лише в Куліша (25,3% — 28,7%). Ритмічний профіль 8-складовика М. Костомарова та західноукраїнських поетів чітко хорейзований.

твору послідовністю ямбічних та хорейчних рядків складено вірш П. Куліша “Люлі-люлі”. Численні акцентні переходи руйнують заявлену на початку вірша М.Устияновича “Осінь” як хорейчну 8-складову структуру, наближаючи її до логоедів. Цілковитим сформований акцентний вірш з правильним чергуванням 4- та 3-ударних рядків — написаний 8-складовими рядками інший вірш М.Устияновича “Верховинець”. Варто ще раз підкреслити факт частих зіткнень наголосів багатоскладових повнозначних слів у 8-складових творах українських поетів.

Процес реформування 8-складового розміру у ХІХ ст. відбувався і шляхом деканонізації парної жіночої рими. Активніше він проходив у творах західноукраїнських поетів. Більшість їхніх 8-складовиків заримована куплетними чотиривіршами з перехресним розташуванням жіночих клаузул АВ АВ — М. Шашкевич, “Слово для чителів руського язика”, М. Устиянович, “Осінь”, перші чотири строфи заспіву до другої частини поеми А. Могильницького “Скит Манявський” та ін. У вірші М. Устияновича “Верховинець” перехресне римування побудовано на чоловічих та жіночих клаузулах аВаВ, у вірші І. Гушалева “До торбана” всі закінчення рядків — жіночі, в семи катренах римування неповне — заримовано другий та четвертий рядки ХАХА, в решті двох — чотири рядки за схемою АВ АВ. Римування шестирядкових строф у заспіві до другої частини “Скиту Манявського” А. Могильницького не тотожне, його схеми: перший шестивірш — АВВА АВ, другий шестивірш — АВ ААВВ, третій шестивірш — АВ АВСС. Нагадаймо: всі твори Шевченка, написані 8-складовим розміром, зокрема і п’ять його строфічних віршів, мають парне римування жіночих клаузул.

Катрени й астрофічний вірш — основні форми строфічної організації 8-складовиків ХІХ ст. Іноді вони поєднуються в одному творі, як у вірші М. Шашкевича “Чом, козаچه молоденький...”, де переходом від строфічної до астрофічної структури розмежовано партії автора та ліричного персонажа. До форми катрена з коротким рефреном вдалися Л.Боровиковський у вірші “Палій” та Т.Шевченко в “Гімні черничому”, до шестирядкової строфи — С.Руданський в “Сербській пісні”, до восьмирядкової строфи — Шевченко у вірші “Світе ясний! Світе тихий!..”. Загалом строфічний 8-складовик українські поети використовують у ліриці, астрофічна його форма тяжіє до ліро-епіки. До винятків належать астрофічний 8-складовик віршів Шевченка “Туман, туман долиною...”, О.Афанасьєва-Чужбинського “О, як весело глядіти...” та ін. У віршах Я.Головацького “Весна”, П.Куліша “Давнє горе”, “З того світу” поділ тексту на графічно відокремлені, різні за обсягом відтинки має композиційне завдання — приміром, у першому вірші завдяки такому поділу структуровано його діалогічну побудову.

Активне життя 8-складовика як складової частини змішаних розмірів та гетерометричних строф у ХІХ ст. триває. Серед численних форм за його участю виділимо особливо часто вживаний чотиривірш [8 + 7 + 8 + 7] з перехресним римуванням жіночих та чоловічих клаузул АВ АВ та іншу чотирирядкову строфу, широко застосовувану П. Кулішем, — [(6)2 + (4 + 4) + 6] з різними схемами римування жіночих закінчень ААХА, ХАХА, АААА, ХААА (“Солониця”, “До братів на Україну”, “Дунайська дума”).

Ставши одним із продуктивних розмірів української поезії ХІХ ст., 8-складовий вірш в його останні два десятиліття після остаточного утвердження силаботонічної системи віршування переміщується на периферію метричного репертуару. До нього спорадично зверталися Іван Франко, Леся Українка, Микола Вороний, поети ХХ ст., використовуючи переважно його традиційну семантику народності й пісенності. Структура 8-складовика озивається в чотиристопному хорей сучасної української поезії, постійно, за висловом Н. Костенко, його підживлюючи й тим зумовлюючи стабільність його ритмічного профілю¹⁵.

¹⁵ Костенко Н.В. Українське віршування ХХ століття. — К., 1993. — С. 159.